

Şerhleri ve Hâşiyeleri Bağlamında Cem'u'l-Cevâmi'de Tasavvuf: Fıkh-ı Zâhirin Hâtimesi Fıkh-ı Bâtın

Taşavvuf in Jam' al-Jawâmi' Within The Context of Its Commentaries and Annotations: al-Fiqh al-Bâtin as The Final Stage of al-Fiqh al-Zâhir

Hamit DEMİR

ORCID: 0000-0002-5930-0249 | E-Posta: hamitdemir@cumhuriyet.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
Assist. Professor, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Sufism
Sivas, Türkiye

ROR ID: [04f81fm77](https://orcid.org/04f81fm77)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Demir, Hamit. "Şerhleri ve Hâşiyeleri Bağlamında Cem'u'l-Cevâmi'de Tasavvuf: Fıkh-ı Zâhirin Hâtimesi Fıkh-ı Bâtın". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 117-141. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1349737>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	25. 08. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	15. 11. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (Evet) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

Özet

Şafiî *fakîhi* Ebû Nasr Tâceddîn es-Sübkî'ye (öl. 771/1370) ait *Cem 'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh* adlı fıkıh usulü eserinin sonunda Hâtıme başlığı altında bazı tasavvufî meseleler kısaca ele alınmıştır. Bu başlıkta fikhî yönlerine temas edilmeksizin *marifetullah, nefsin tabiatı, amellerin hükmü ve hallere tesiri, havâtır, tevbe ve istiğfar, kesb ve tevekkül* gibi konulara son derece muhtasar olmak suretiyle değinilmiştir. Ayrıca istidlal başlığında ilham, akide başlığında ise ihsan konuları ele alınmıştır. Müellif, bahsi geçen tasavvufî konuları ele alma sebebini kendisi açıklamasa da ele alınan kavramlar ve kitapta kaydedilen bazı ifadeler, fıkıh ve tasavvuf disiplinleri arasındaki ilişkinin merkez noktasına ve birbirlerini tamamlayan düalitik tarafına işaret edecek mahiyettedir. Muhtemelen Tâceddîn Sübkî'nin tasavvuf hakkında müspet görüşlere sahip olmasının ve eserinde bu konulara yer vermesinin arkasında, mensubu olduğu mezhebin kurucu ismi İmam Şafiî'nin (öl. 204/820) tasavvuf konusundaki müspet sözleri ve babasının Şâzeliyye tarikatı öncülerinden İbn Atâullâh el-İskenderî'ye (öl. 709/1309) intisabı vardır. Makalenin konusu, bir fıkıh usulü kitabında tasavvuf konulu hatimenin yer almasının arka planındaki düşünsel zemindir. Zira iki ilim arasındaki ilişki, daha çok sûfilerin kendi mesleklerine meşruiyet atfetme ve kendilerini şeriat dairesinde gösterme gayeleri ile tasavvuf klasiklerinde ele alınmıştır. Dolayısıyla bir fıkıh usulü eserinde tasavvufî konuların işlenmesi, özgünlük ve önem arz etmektedir. Çalışma sadece adı geçen eser ve müellifle sınırlı olmayıp eserin şerhleri ve haşiyeleri de fıkıh ve tasavvuf ilişkisi bakımından ilgili pasaj bağlamında incelenecektir. Makale boyunca kullanılan fıkıh ve şeriat kavramları, dinin amele taalluk eden hukukî alanı kastedilerek kullanılmıştır. *Bu çalışmanın amacı* fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkinin bir fakih gözünden gösterilmesi, eserde ele alınan tasavvufî konuların ve Sübkî'nin ilgili konulara yaklaşımının mütalaa edilmesidir. İslam ilim tarihinde birbiri ardınca zuhur eden ve dinin pratik tarafı ile ilgilenen iki temel alan; fıkıh ve tasavvufun disiplinler arası bir çalışmaya konu edilmesi de ayrıca amaçlanmıştır. Çalışmada *belge analizi* ve *mukayeseli metin tahlili* yöntemleri uygulanmıştır. *Çalışmanın temel neticesi* İslam ilim tarihi boyunca zaman zaman aralarında ihtilaflar olsa da fıkıh ve tasavvufun birbirinin alternatifi olmayıp *iki cihan saadeti gayesinde* ortaklaştığı, birbirini tamamladığı ve dini tecrübenin kâmil manada yaşanabilmesi adına birbirine ihtiyaç duyduğudur. Bu gaye ilim ve amelle gerçekleşecek olup konunun bilgi tarafı daha çok fıkıhla, amel ve amelin doğurduğu hal tarafı ise daha çok tasavvufla ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İslam Hukuku, Fıkıh, Zâhir, Bâtin, Tâcüdî es-Sübkî.

Abstract

Abū Naşr Tāj al-Dīn al-Subkī, a Shāfi'ī jurist (d. 771/1370) briefly handles certain taşawwuf issues at the end of his book *Jam al-Jawāmi' fī Uşūl al-Fıqh* under the section titled *Khātima*. Various issues such as gnosis of Allāh, nature of the essence, judgments of the actions and their impact on states (*aḥwāl*), thought impressions, repentance, asking for forgiveness, earning, trust in God are touched upon briefly, without delving into their fıqh aspects. Moreover, topics like inspiration (*ilhām*) is addressed under the title of inference (*istidlāl*) and excellence (*iḥsān*) under the title of belief ('*aqida*). Although al-Subkī does not explicitly explain the rationale behind addressing taşawwuf matters, certain notions and statements mentioned in the book indicate the pivotal connection between fıqh and taşawwuf and the dual structure that complements each other. The reason why al-Subkī has a positive stance toward taşawwuf and mentions these subjects in the book is that Imām al-Shāfi'ī whom al-Subkī follows his madhhab has some positive statements about taşawwuf and his father has connection (*intisāb*) to Ibn 'Aṭā Allāh al-Iskandarī (d. 709/1309) who was among the pioneers of Shādhaliyya. The focus of this article is the intellectual background behind the inclusion of a chapter at the end of a book on *uşūl al-fıqh* that deals with certain taşawwuf issues. Because, the relationship between two disciplines has been predominantly addressed in the classical taşawwuf books through the şūfīs' aim to attribute legitimacy to their own path and to present themselves within *sharī'a*. Therefore, addressing taşawwuf issues in a book of *uşūl al-fıqh* has significance and originality. This study does not only limit itself to the book and its author, it also encompasses commentaries of the book and its annotations within the context of the relationship between fıqh and taşawwuf. Fıqh and *sharī'a* terms mentioned throughout the article are used to refer to the practical aspect of Islām. The aim of this study is to reveal the relationship between fıqh and taşawwuf from the perspective of a jurist and analyze al-Subkī's approach to the topic and by doing so to address two main disciplines, fıqh and taşawwuf that concern the practical aspect of Islām interdisciplinary. In the study, methods of document analysis and comparative textual analysis have been applied. The primary outcome of the study is that fıqh and taşawwuf have not been mutually exclusive, despite occasional differences throughout the history of Islamic scholarship; rather, they have converged in the pursuit of the felicity of both worlds, complementing each other and requiring one another for the complete realization of profound religious experience. This purpose will be achieved through knowledge and practice, with the informative aspect of the matter being more related to fıqh, and the ḥāl aspect generated by deeds being more associated with taşawwuf.

Keywords: Taşawwuf, Islamic Law, Fıqh, Zâhir, Bâtin, Tāj al-Dīn al-Subkī.

Giriş

İslami ilimlerin teşekkül süreci ve sonrasında birbirleri ile olan ilişkileri, yöntem ve ilkeler açısından benzerlikleri ve farklılıkları dünden bugüne araştırma konusu edilmiş; disiplinler arası çalışmaları ortaya çıkarmıştır. Bu ilimlerden fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkiye daha çok tasavvuf klasiklerinde işaret edilmiş olup bu işaretler genellikle tasavvufun, şeriata ve fikhın ortaya koyduğu pratik kurallara bağlılığını deklare eden cümlelerden ibarettir. Buna mukabil konuyu müstakil olarak ele alan ve iki disiplin arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışan bir doktora çalışması söz konusudur.¹ Çalışma, iki disiplin arasındaki ilişkinin fıkıh alanında çalışan bir akademisyen tarafından konu edilmesi açısından önemlidir. Bir diğer doktora tezinde ise fikhî ihtilafların tasavvufî perspektiften değerlendirilmesi yapılmıştır.² Ne var ki bu doktora tezlerinde Sübkî'nin makaleye konu olan eseri ve bu eserin sonuna derç ettiği tasavvuf konulu *hatimeye* değinilmemiştir. Bunun dışında iki disiplin arasındaki ilişkiyi keramet gibi tartışmalı bir konu,³ fakîh ve sûflerin ibadetlerle ilgili âyetleri yorumlama yöntemi⁴ ve konuyla ilgili yazılmış bir eser bağlamında ele alan;⁵ fıkıh ve tasavvufun diğer ilimlerle ilişkisini ve İslam düşüncesinin kurucu unsurları arasındaki yerini inceleyen makale, tebliğ ve kitap bölümleri⁶ söz konusudur. Bunlardan bazılarına yeri geldikçe atıf yapılacak olup bu çalışmanın diğerlerinden farkı, sonunda tasavvuf konulu hatimeye yer veren bir fıkıh usulü kitabını, dolayısıyla bir İslam hukukçusunun görüşlerini merkeze almasıdır. Bu tercih çalışmanın fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkinin keyfiyetine dair problematiğini de belirlemekte, var olan literatüre katkı sağlamaktadır. Sübkî'nin bu tercihten hareketle fıkıh ve tasavvuf arasında birbirini tamamlayıcı, yapıcı ve karşılıklı müspet tesir oluşturan bir ilişkinin olduğu iddia edilmektedir. *Cem 'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh* adlı eserde, şerhleri ve haşiyelerinde konunun ele alınış biçimi, yapılan değerlendirmeler ve delillendirmeler, tavzih ve tahliller bu iddiayı temellendirecek argümanlara sahiptir. Fıkıh-ı bâtın olarak da adlandırılan tasavvufun, fıkıh-ı

¹ Akif Dursun, *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi* (İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2021).

² Aykut Avcı, *Fikhî İhtilaflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı* (Şa'rânî Örneği) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

³ Halil Kılıç - Muhammet Bağcıvan, "Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Çerçevesinde Kerâmetin İslam Hukuku Açısından Değeri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 98-120.

⁴ Mustafa Şeref Aydın, *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi -İbadetlerle İlgili Âyetler Özelinde-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

⁵ Nuran Döner - Yalçın Topçu, "Mahmûd Keşevî'nin '*Ketâibu A'lâmi'l Ahyâr*'ında Tasavvuf- Fıkıh İlişkisi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (Haziran 2019), 135-156.

⁶ Konu ile ilgili çalışmaları bünyesinde barındıran kitabın tanıtıma dair bir çalışma için bk. Sümeyye Bayır Taşdemir, "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelam, Tasavvuf ve İslam Felsefesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (Ağustos 2018), 526-529.

zâhir olarak adlandırılan fıkhî hatime addedilmesi; İslam ilim tarihindeki bahsi geçen isimlendirmeler kadar Sübkî'nin eserinde tasavvufî konulara yer vermesinde ve bu konuları metnin sonuna konumlandırmasında, marifetullahı vacibâtın ilki olarak mütalaa etmesinde ve metne yapılan bazı yorumlarda belirlemektedir.

Makaleye konu edilen metnin müellifi Şâfiî fakihî Tâcüddîn es-Sübkî, fıkıh usulü eseri *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*'a tasavvuf konulu bir *hatime* kaleme almış, ayrıca akide bölümünde velayet ve ihsan, istidlal bölümünde *ilham* konularına değinmiştir.⁷ Sübkî eserini edille-i şer'iyenin unsurları olan *kitap, sünnet, icmâ'* ve *kıyas*; usul kaideleri *istidlâl, te'âdül ve tercih, ictihad* gibi konularla başlıklandırmıştır. Bu başlıkların her birinde ele alınan konularında özetlendiği bir *hâtime* vardır. Tasavvufla ilgili konuların ele alındığı bölüm ise sadece *hâtimed*en ibaret olduğu için bu bölüm, eserin *hatimesi* olarak mütalaa edilmiş ve çalışmanın başlığında yer alan *Fıkh-ı Zâhirin Hâtimesi Fıkh-ı Bâtın* ifadesi bu durumdan *ilhamla* belirlenmiştir.

Fıkıh usulü kitabının sonunda tasavvuf konulu bir *hatime* olması, benzerine az rastlanır bir örnek ve disiplinler arası çalışmaya imkân tanıyacak dikkat çekici bir husustur. Muhtemelen bu tercihin arka planında fıkhî sadece İslam hukukunun değil bütün İslâmî ilimleri doğru anlamının mukaddimesi kabul eden bir anlayış yatmaktadır. Zira ilimlerin bir disiplin olarak teşekkül etmediği dönemde fıkıh kelimesi, bir ilmi disiplinin adını değil nassları doğru anlama ameliyesini ifade etmektedir. "Allah bir kimse için hayır murad ederse, onu dinde fakih kılar."⁸ hadisindeki tefakkuh, sûfilerin önderlerinden Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988) tarafından umumi anlaşılmış ve tasavvuf, dinin batını yönlerini/ahkâmını inceleyen bir tefakkuh ilmi olarak nitelendirilmiştir.⁹ Şeyh Ahmed Zerrûk (öl. 899/1493-94) iki disiplini asıl ve delilde, dolayısıyla hükümde ortak görmekte "Tasavvuf ve fıkıh, Allah'ın ilmüne delalet etmede iki kardeştir." sözüyle aralarındaki ilişkiyi açıklamaktadır.¹⁰

⁷ Bahsi geçen konular için bk. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2022), 111, 127, 130-133.

⁸ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "İlim", 1.

⁹ Konu ile ilgili mütalaaalar için bk. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalim Mahmud (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîs, 1960), 32-33; Hacı Bayram Başer, "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslam İlmi Olarak Tasavvuf ya da Fıkh-ı Bâtın", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010); Döner - Topçu, "Mahmûd Kefevî'nin 'Ketâibu A'lâmî'l Ahyâr'ında Tasavvuf- Fıkıh İlişkisi", 136-137.

¹⁰ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed Zerrûk, *Kavâidü't-Tasavvuf Tasavvufun Esasları*, çev. Muhammet Uysal (İstanbul: Endülüs Kitap, 2011), 53.

Fıkıh kavramının âyetlerde yer alan örnekleri de ıstilahî bir disipline işaret etmemekte, sadece aklî bir meleke olarak tavsif edilmektedir. Söz gelimi Kur'an-ı Kerîm'in *Arapça inen bir metnin ilk muhatapları olan Araplar tarafından anlaşılmamasını* ifade eden âyetine göre fıkıh, sadece akıl ve zihin maharetiyle mümkün olmayıp iman sahibi kimselerin kalpleri anlama eylemine iştirak etmekte, manevi haller anlamayı kolaylaştırmaktadır.¹¹ Zira sûfilere göre masiva kabilinden alakalarla meşgul olan ve bildikleriyle sünnete uygun olarak amel etmeyen kimselerin kalpleri, murâd-ı ilahiyi anlama kabiliyetinden yoksundur.¹² Neticede bir döneme kadar fıkıh ve tasavvuf arasında ayrışma olmadığı gibi tasavvufun telkinlerine uygunluk sûfilerce, isabetli fıkıhın anahtarı addedilmiştir.

Makale müellifin hayatını, sûfî şahsiyetini ve eserini kısaca tanıtan, ilham ve ihsan konularını sûfî gelenekle kıyaslayan, hatimede ele alınan konuları fıkıh-tasavvuf ilişkisi bağlamında değerlendiren bölümlerden oluşmaktadır. Makalenin merkez noktasını hatime kısmı, hatime kısmının merkez noktasını da marifet kavramı şekillendirmektedir. Bu kavram fıkıh tanımlarında da sûfilerin seyr u sülûk yöntemlerini özlüce anlatan cümlelerde de kişinin kendi içsel durumuna dair bilinci anlatmak için aynı anlamda kullanılmaktadır.

1. Tâcuddîn es-Sübki ve Cem 'u'l-cevâmi'

Tâceddîn Sübki 727/1327 yılında Mısır'da doğmuş ve ilk eğitimini babasından almıştır. Bu yüzyıl Mısır'da Şâzeliyye tarikatının teşekkülünü tamamladığı ve kitleler tarafından rağbet gördüğü bir zaman dilimidir. Özellikle tasavvufun hikemî tarafında telif ettiği eserle tarikata damgasını vuran ve fikirleri tarikatını aşmış olan İbn Atâullah el-İskenderî, bu yüzyılın başlarında vefat etmiştir. Tâceddîn Sübki'nin değilse de babası Takiyyüddin Sübkî'nin, İbn Atâullah'tan eğitim gördüğü ve onun sohbet halkalarında bulunduğu bilinmektedir.¹³ Muhtemel ki bu istifade, sadece babasında kalmamış oğlu Tâceddîn Sübkî'ye de ulaşmıştır. Sübkî'nin dini ve dünyevi saadeti elde etmenin yöntemini açıklamak gayesiyle kaleme aldığı¹⁴ *Mu'îdü'n-ni'am ve Mübîdü'n-nikam* adlı eserde, toplum ve idarecilerin ahlaki zaafalarını eleştiri konusu yapması,¹⁵ onun tasavvufî yönü ile ilgili bir diğer karinedir. Ayrıca Sübkî, adı geçen eserinde tasavvufun ameli boyutunu öne çıkararak sadece

¹¹ İlgili ayetler için bk. el-A'râf 7/179; et-Tevbe 9/127; Hûd 11/91; el-Münâfikûn 63/3, 7.

¹² Nakledilen yorumlar için bk. Tûsî, *el-Lüma'*, 147-148; Ahmed el-Hasenî İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fi tefri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ömer Ahmed er-Râvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 7/123-124.

¹³ Bilal Aybakan, "Takiyyüddin Sübkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 05 Ağustos 2023).

¹⁴ Bu gayeyi kendisi eserin girişinde belirtmektedir. bk. Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve Mübîdü'n-nikam* (Beyrut: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfe, 1982), 11.

¹⁵ Mehmet Aziz Yaşar, "Tâcuddîn es-Sübki'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri" *Mukaddime* 9/1 (2018), 84.

giydikleri kıyafetle sûfî nisbesi edinen ve maddi menfaat peşinde koşan istismarcı tipleri eleştirmiştir.¹⁶ Belki de bir fakihin eserlerinde tasavvuf konusunu ele almasının ardındaki gaye, tasavvuf ilmine verdiği kıymete istinaden geleneğin kurucu ilkeleri üzerinde devamlılığını sağlamak, sahih tasavvufu tarif ve terviç etmektir. Bütün bunlara ilaveten *Tabâkât'*ında tasavvuf ehlini hürmetle anması, tasavvuf ilminin sırlarından bahsetmesi, tasavvuf ehline muhabbetini izhar eden sözler sarfetmesi¹⁷ Sübkî'nin sûfî meşrepli birisi olduğunu düşündürmektedir.

Sübkî'yi tasavvuf konusunda etkileyen diğer temel unsur, mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin kurucusu İmam Şâfiî'nin tasavvuf hakkında serdettiği müspet sözler olmalıdır. İmam Şâfiî fıkhın kurucu isimlerinden biri olarak fıkıh ve tasavvufu birbirinin alternatifi değil mütemmimi gören isimlerdendir. Zira o, *Dîvân'*ında kayda geçen beyitlerde tasavvufsuz fakihin takva yoksunluğu ve kalp katılığına düçar olacağını, fıkıhsız sûfinin ise cehaletinden dolayı salaha erişemeyeceğini ifade etmektedir:

Fakih ve sûfî, olma sakın yalnız biri

Rızası için Hakk'ın, öğütlerim ben seni

Kalbi katı, takvayı tatmamış fakih

*Nasıl salaha erer cehaletle sûfî*¹⁸

Cem'u'l-cevâmi' ilim ehli tarafından rağbet görmüş, medreselerde okutulmuş, çok defa şerh edilmiş, şerhleri üzerine birçok haşiye yazılmıştır. Bunlardan eserin en eski şerhi olan Bedreddin ez-Zerkeşî'ye (öl. 794/1392) ait *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, üzerine en çok haşiye yazılan Ebû Abdillâh Celâleddin el-Mahallî'ye (öl. 864/1459) ait *el-Bedrü't-tâli' fi ħalli Cem'i'l-cevâmi'*, Abdurrahman b. Câdullah el-Bennânî'ye (öl. 1198/1784) ait *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'*, Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr'a (öl. 1250/1834) ait *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî* çalışmanın kapsamındadır. Seçilen eserlerin ortak özelliği, makaleye konu edilen *Hatime* bölümünü şerh ve haşiyelerine dahil etmeleridir. Baştan ifade edilmelidir ki ele alınan konu bağlamında en sık müracaat edilen eser, Zerkeşî'nin *Teşnîfü'l-mesâmi'* adlı şerhi olmuştur.

¹⁶ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve Mübidü'n-nikam*, 96-97.

¹⁷ Mehmet Aziz Yaşar, *Tâciüddîn es-Sübkî ve Usûlcülüğü* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018), 87-88.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs, *Dîvân*, haz. Abdurrahmân Mustâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 42-43.

2. Sübkî'nin İlham ve İhsana Dair Görüşlerinin Sûfi Düşünce ile Mukayesesi

Sübkî'nin Hâtîme dışında ele aldığı iki tasavvufî konu *ilham* ve *ihsan*dır. Sübkî'ye göre *ilham* Allah'ın, seçkin-safi kulların kalbine bıraktığı mutmain edici bilgidir. Bu tanımlamada sûfi düşünceye muhalefet söz konusu değildir. Fakat hemen devamında *havâtîr* ve masum olmadığı için *ilhamla* elde edilen bilgi, güvenilirlik ve hüccet olmak bakımından olumsuzlanmıştır.¹⁹ Sübkî, bu durumu ifade ederken bazı sûfilerin aksi yönde düşündüklerini belirtmekte fakat bir ekol veya isim zikretmemektedir. *İlham*, *keşf* ve bunlara bağlı olarak *sûfi nass yorumculuğu*, yukarıda adı geçen tezde de tasavvuf ve fıkıhın birbirinden farklı ve birbirine aykırı yönlerinden sayılmıştır.²⁰ İlham tanımında Sübkî, sûfilerle ittifak içerisinde olup fıkıh ve tasavvuf arasındaki farklılık, bilgiye ulaşma yöntemi açısındandır. Buna mukabil ulaşılan bilginin güvenilirliği, delil olması ve umumu bağlayıcılığı konusunda sûfiler, Sübkî'den farklı düşünmezler. Onlara göre de keşif ve *ilham* mutlak, umumu bağlayıcı ve objektif bilgi kaynağı değildir. Hakeza sûfi nas yorumculuğu neticesinde ortaya çıkan veriler, ancak nasların geneline aykırı düşmediği takdirde bir yorum zenginliği olarak itibar görmüştür.²¹ Seyr u sülûk neticesinde tasavvufa mahsus bilgi edinme yöntemleri ile ortaya çıkan fakat amelî bir hüküm ifade etmeyen hikmete mebnû yorumlar, amele bağlılığı tahfif değil terviç etmektedir. Tasavvuf tarihine bakıldığında işârî yorumu mutlak görüp tefsiri iptal eden yaklaşımlara pek nadir rastlanır. Aksi halde sûfilerin Kuran ve sünnet, şeriat ve amel hassasiyetlerinin boşa çıkması, ibâhî yaklaşımların zuhur etmesi işten bile değildir. Sûfiler “sahih bilginin salim eylemde vücut bulması ilkesiyle dinin teorik ve pratik yönlerini”,²² âyetler ve hadisler ışığında yaşadıkları gibi kendilerine mahsus bilgi kaynakları ile elde edilen yorumları da bu iki referansla muteber addetmişlerdir. Bu yaklaşım tasavvuf tanımlarına da yansımış olup “Kuran-ı Kerim’i Hz. Rasulullah (s.a.v.) gibi yaşamaya çalışmak”²³ tanımı, tasavvufun bilgi ve eylem cihetiyle nasslara dayandığını ifade

¹⁹ Sübkî, *Cem ‘u’l-cevâmi’ fi uşûli’l-fıkıh*, 111.

²⁰ Dursun, *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi*, 220-222.

²¹ Tam bu bağlamda İbn Arabî'nin ayetleri anlama hususunda gelenekten farklılaşan şahsına münhasır yorum metodolojisi aykırı bir örnek olarak akla gelecektir. Fakat konu ile ilgili çalışan Davut Ağbal'ın “İbn Arabî'nin amelî noktada alternatif bir yorum ve pratik ortaya koymaktan ziyade var olan pratiklerin batni işaretlerini tespit etme yoluna gittiğini müşahade etmekteyiz” çıkarımı, en azından konunun fıkıh taalluk eden tarafında ana akımla ters düşmediğini göstermektedir. Ağbal'ın mütalaaları için bk. Davut Ağbal, *İbn Arabî'de İşârî Tefsir* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 316-320.

²² Konu ile ilgili mütalaalar için bk. Salih Çift, “İslam Düşüncesinin Kurucu unsuru: Birleşen ve Ayırışan Yönleriyle Tasavvufun Usûli Fıkıh, Kelam ve İslam Felsefesi ile Olan İlişkisi”, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl-VI* (İstanbul, y.y., 2016), 413.

²³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto, 2014), “Tasavvuf”, 475.

etmektedir. Tasavvuf literatüründe yer alan *keşfinde yanıldı* ifadesi *keşfin* ve *keşfin* kaynaklığında ortaya atılan yorumların mutlak ve yegâne olmadığını²⁴ gösteren tasavvuf kaynaklı mühim bir diğer karine olarak zikredilmelidir. Konunun fıkıh cihetinde ise ictihadın hatalı veya doğru olma ihtimali, ictihadın nasslarla veya ictihadla nakzedilebilmesi gibi hususlar hatırlanmalıdır.²⁵ Zira objektif yöntemlerle elde edilen *ictihad* bile, *yakini* bilgi ifade etmeyip *zann-ı galipten* ibaret olduğu için değişime açıktır. Konuya dönülecek olursa Sübkî'ye göre *ilhamı* güvenilir, hüccet ve bağlayıcı gören bazı sûfiler kimlerdir? Bu sorunun cevabı bilinmemekle birlikte, ikinci bir soru daha ortaya atılmalıdır: Her ne kadar isim belirtmese de Sübkî'nin betimlediği tipler, sûfiler tarafından kabul mü görmüş, eleştiriye mi tabi tutulmuşlardır? Söz gelimi İmam Rabbânî'nin (öl. 1034/1624), özeleştiri kabilinden sûfilere yönelttiği tenkitlerin başında *keşf* konusu gelmektedir. Ona göre *âlimlerin görüşlerini terk edip keşfe uymak ve şer'î ilimlere uygunluğu tespit edilmeyen keşfe değer vermek* kınanacak davranışlardan olup bu fikirlere sahip olanlar sûfî daireden çıkmışlardır.²⁶ Neticede bahsi geçen farklılık talî bir husus olduğu gibi *keşf*, *ilham* ve *işârî yorumu* mutlak görenler; sûfî geleneğin ana akımında yer etmemişler ve bizzat sûfîler tarafından tenkit edilmişlerdir.

Şarihlerden Zerkeşî, pratik çıktısına odaklanarak *ilhamı*, *kişiyi delil aramaksızın amele sevk eden ve kalbi hareketlendiren ilim* olarak tanımlar. Zerkeşî'nin *ilhamı* imkânından ziyade, müspet manada vesile olacağı salih amelle tanımlaması dikkat çekicidir. Zira onun Sem'ânî'den (öl. 510/1116) naklettiğine göre *ilham*, Allah'tan olabileceği gibi nefis ve şeytandan da olabilmektedir.²⁷ Dolayısıyla insanı isyana ve hevası ile amel etmeye sevk eden *ilham* makbul değil; insanı itaata ve sünnete ittibaya sevk eden *ilham* makbuldür.²⁸ Zerkeşî'nin kaynağı cihetiyle *ilhamı* tasnif etmesi ve Sübkî'nin tarifinde geçen *mutmain edici bilgi* kaydını kısmen dışlayan bu yaklaşımı, muhtemelen sûfî literatürde var olan *havâtır* kavramı ile *ilhamı* eş değer görmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat sûfî literatürde *havâtır* ve

²⁴ Hamit Demir, "İşârî Tefsirlerden Tasavvufî Âdâb Kuralları İstinbât Etmenin İmkânına Dair Bir Değerlendirme: -el-Bahru'l-medid Örneği-", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25/50 (Ekim 2022), 6.

²⁵ Konu ile ilgili iki çalışma için bk. Merter Rahmi Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010); Abdurrahman Poyraz, "Bir Kâidenin Serencamı: İctihad İle İctihad Nakzolunmaz", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Temmuz 2023), 525-558.

²⁶ Ahmed Faruk Serhendî İmam Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Orhan Ençakar (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2015), 2/279, 313.

²⁷ Mansûr b. Muhammed . Abdilcebbâr Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fî usûli'l-fıkh* (Mektebetü't-Tevbe, 1998), 5/122; Bedreddin Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem 'i'l-cevâmi'* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 2/160.

²⁸ Konu ile ilgili mütalaalar için bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet* (İstanbul: Sufi Kitap, 2017), 39-53.

ilham, birbirlerinden farklı olup Zerkeşî'nin yaklaşımının aksine *havâtır*, *ilhamı* kapsamakta; kaynağı itibarıyla ilahî veya melekî olan *havâtır*, *ilham* olarak adlandırılmaktadır.

İlhamın şeytandan olabileceğine dair delil, “Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde (*ilhamda*) bulunurlar.”²⁹ âyetinde lügat anlamıyla kullanılan vahiy kökünden türemiş fiildir. Bennânî'ye göre *ilhamın* hüccet değeri taşıması, şeytanın etkisinden mahfuz olmayışı ile ilgilidir.³⁰ Çünkü metinde geçtiği şekliyle Allah'ın safi kulları, peygamberler gibi masum değillerdir.³¹

İhsan konusunda ise Cibril hadisindeki “İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına ibadet etmendir. Sen onu görmesen de O seni görür.” cümlesi, tasavvufa mesned teşkil etmiş ve sûfîler meşruiyet kaygısı ve mesleklerini Hz. Peygamber'e dayandırma refleksi ile ihsan hadisine sarılmışlardır. Fakat bahsi geçen kaygı ve refleks, tamamen içinde buldukları sosyolojik gerçekler ve muhatap oldukları dini kaynaklı eleştirilerin aksülamelidir. Dolayısıyla söz konusu kaygı ve refleks ifadeleri, tasavvufun meşruiyeti ile ilgili menfi düşünceler uyandırmamalıdır. Zira tasavvuf, bugünün tabirleriyle ifade edilecek olursa inanç ve amelden sonra gelen bir bilinç düzeyini temsil etmekle hayatın her alanında Allah'ı görüyormuşçasına kulluk gayesindedir. Konunun daha *ehemmiyet* arz eden ve fıkıh-tasavvuf ilişkisini netleştiren tarafı şarih Zerkeşî'nin ima ettiği üzere *Allah'a halis kılınan dinin*; iman, İslam ve ihsan unsurlarını kapsamasıdır. Hadiste ihsan unsurunun Zerkeşî'nin ifadesiyle *müteahhir / son* olarak serdedilmesi, fıkıh-ı batının fıkıh-ı zahirin *hatimesi* olarak mütalaa edilmesinin metindeki dayanaklarından birisidir.³² Bir başka ifadeyle din, ne tek başına inanç, ne tek başına amel ve ne de tek başına bilinçtir. Bilakis bunların Hz. Peygamber'in (s.a.v) zikrettiği sıraya istinaden hiyerarşik bütünlüğü, hadis-i şerifte idealize edilen kulluğa imkân tanımaktadır. Şu hâlde fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişki karşılıklı olarak birbirine ihtiyaç duyan ve her iki disiplini yekdiğeri olmaksızın eksik bırakan zorunlu bir ilişkidir.

Sûfîler ihsanı “Allah her şeyi görüp gözetmektedir.”³³ âyetinin delaletiyle Allah'ın kulunu daima murakabe ettiği gerçeğinden hareketle, *Allah'la beraberliği meleke haline*

²⁹ el-En'âm 6/121.

³⁰ Abdurrahman b. Câdullah Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'* (Dâru'l-Fikr, 1982), 2/352.

³¹ Hasen b. Muhammed b. Mahmûd Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 398.

³² Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/314-315.

³³ el-Ahzâb 33/52.

getirmek, şeklinde tanımlamışlar³⁴ ve sadece ibadete hasretmemişlerdir. Fıkıh ilminin kapsam alanına girmeyen bu yaklaşım, ferdî ve ictimâî fayda doğuracak bir bilinç düzeyini oluşturmaktadır. Zira öz denetimi güçlendiren murâkabe,³⁵ zihnin işlevselliğini olumlu etkileyen ve manevi rahatsızlıkları ortadan kaldıran yönüyle³⁶ bir tür kâmil insan yetiştirme modelidir.³⁷ Bahsi geçen murakabe ve Attâr'ın ifadesiyle daima huzur-ı ilahide bulunma³⁸ bilincinin meyvelerinden birisi, insanda hayâ ve havf duygularının galip olmasıdır.³⁹ Bütün bu kazanımlar neticeleri bakımından halkın suç teşkil edebilecek amellerini veya muâmelata ilişkin amellerindeki olası nizâ unsurlarını aza indirmekle, İslam hukukunun ve hukukçuların yükünü hafifletebilecek bir potansiyele sahiptir. Neticede tasavvuf, fıkıh gibi *iki cihan saadeti gayesine* hizmet eden ilimlerden biri olmakla fıkıhla aynı hedefe sahiptir.⁴⁰ Fıkıh ve tasavvufu birleştiren isimlerden İmam Gazzâlî'nin belirttiği üzere iki cihan saadeti, ilim ve amelle mümkündür.⁴¹ Fakat tasavvufun bu gayeye ulaşmak için icra edilen *dinî tecrübeyi, muvakkat bir zaman dilimi ve muayyen bir mekânla kayıtlamaması* yukarıda geçen tanımlamaya istinaden fıkıhtan farklılaşan bir özellik olarak kaydedilmelidir.

3. Hatime Bölümünde Ele Alınan Konuların ve Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Bağlamında Değerlendirilmesi

Öncelikle ifade edilmelidir ki eserde müellifin tasavvufa dair mütalaalara yer verme sebebine dair yine müellif tarafından beyan edilmiş herhangi bir açıklama yoktur. Fakat ele alınan kavramlar ve kitapta kaydedilen bazı ifadeler fıkıh-tasavvuf arasındaki ilişkinin birbirlerini tamamlayan taraflarına işaret edecek mahiyettedir.

3.1. Marifetullah ve Marifetü'n-nefs

Hatime bölümünün başında müellifin ifade ettiğine göre marifetullah, *vâcibâtın* ilkidir. Bilindiği üzere marifet; şariat, tarikat, hakikat ve marifet dörtlüsünün son basamağı olup

³⁴ Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn Hâlid-i Bağdâdî, *Risâle-i Hâlidîyye ve Rabita Risâlesi*, çev. İsmailağa Telif Heyeti (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2017), 136.

³⁵ Adem Ergül, "Öz Denetimi Güçlendirici Bir Vasıta Olarak Kur'an'da Şehâdet, Ru'yet, Basîret ve Murâkabe", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 36/36 (2021), 8.

³⁶ Ebru Can, *Sufi Nefes ve Murakabenin Beyne Olan Etkilerinin Kantitatif Eeg İle Araştırılması* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 66-67.

³⁷ Mevlüt Erten, "Kur'an'da İnsan Yetiştirme Düzeni Olarak Murâkabe", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 346-347.

³⁸ Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem 'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî*, 477.

³⁹ Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'*, 2/417.

⁴⁰ Fetullah Yılmaz - Adem Çatak, "Gaye Bakımından Fıkıh ve Tasavvufun Karşılaştırılması", *Sufiyye* 11 (Aralık 2021), 225.

⁴¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İlâhî Saadet Mizânü'l-Amel*, çev. Ömer Dönmez (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 19.

konuya uyum arz eden bir diğer husus ise yine sûfilere göre bu hiyerarşide ilk adımın şeriat olmasıdır. Sûfiler şeriatsız marifeti batıl, marifetsiz şeriatı ise âtil görmektedirler.⁴² Bahsi geçen butlan, akide kırılması ve ibâhî yaklaşımları ihtiva ederken; atalet ise ibadetlerin derûnî ve ruhânî taraflarını ihmal eden durağan, donuk ve parçacı dindarlığı ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle tasavvuf, sûfilerce fıkıhı tamamlayan unsur olarak öne çıkarılmaktadır.⁴³ Fıkıh ve tasavvuf arasındaki birliktelik, tasavvuf açısından da bir tamamlanma ameliyesidir. Hatta tasavvufun fıkıhsız olmasının doğuracağı netice, fıkıhın tasavvufsuz olmasının doğuracağı neticeden daha tehlikelidir. İmam Malik'e nispet edilen (öl. 179/795) "Kim ki fakih olur mutasavvıf olmazsa fasık olur. Kim ki mutasavvıf olur fakih olmazsa zındık olur. Kim de her ikisini birleştirirse muhakkik olur."⁴⁴ ifadelerinden de anlaşıldığı üzere tasavvufun fıkıha ihtiyacı, fıkıhın tasavvufa ihtiyacından daha fazladır. Tasavvuf olmadan fıkıhla yetinilebilir ama fıkıhsız tasavvuf düşünülemez.⁴⁵ Zira fıkıhsız tasavvufun doğuracağı netice amelî kırılmaları anlatan fasıklıkla; tasavvufsuz fıkıhın doğuracağı netice itikadî kırılmaları anlatan zındıklıkla tavsif edilmiştir. Dolayısıyla aralarında bir tabiiyet ilişkisinden söz edilecekse burada tabi olan tasavvuf, tabi olunan fıkıhtır. Nakledilen sözde mühim bir diğer nokta her ikisinin birleştiği üçüncü haldir. Bu da tasavvuf ve fıkıh arasındaki tamamlayıcı ve erdirici ilişkinin ifadesidir. Fakihler, fıkıhla aldanmamak için tasavvufa;⁴⁶ sûfiler de tasavvufla aldanmamak için fıkıha ihtiyaç duyarlar.

Zerkeşî, *gerekli olan ilimlerin ilki ifadesini marifet veya marifete götüren nazar* şeklinde genişletmektedir. Neye nazar edileceğine dair sorunun cevabında nefsin öne çıkarılması, konunun tasavvufa taalluk eden tarafıdır. Ona göre nefis, ilahi bilginin mahalli olduğu için nazar, insanın iç dünyasına/kendi bilgisine dönük olmalıdır.⁴⁷ Mahallî ise iç dünyaya nazarın gayesini açıklar mahiyette konunun ibret ve nazar ekseninden ziyade tasfiye-i kalp cihetine atf yapmaktadır. Zira tasavvufun ilkelerinden birisi kalbi, masiva sevgisinden soyutlayarak Allah'a hasretmektir. Söz konusu tecrid ve tahsis, kalbin ve azaların amelini doğuracaktır. Bu yönüyle marifet, diğer mükellefiyetlerin zeminini teşkil ettiği; emredilenlerin ve

⁴² Ömer Tuğrul İnancer, *Muhabet Peygamberi: Hz. Muhammed (sav)* (İstanbul: Sufi Kitap, 2012), 185.

⁴³ İsmail Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/2 (1999), 87.

⁴⁴ Nakledilen sözün İmam Malik'e nispeti, kendisine yakın dönem kaynaklardan delillendirmek pek mümkün olmasa da sözün muhtevasının sûfilerce kabul görmesi ve ifade edilen fikre bilinen bir reddiyenin olmayışı mütalaanın bu söz üzerine bina edilmesine imkân tanımıştır.

⁴⁵ İmam Malik'e nispet edilen sözün kaynağı ve nakledilen mütalaalar için bk. Ahmed Zerrûk, *Kavâidü't-Tasavvuf*, 40, 58-59.

⁴⁶ Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", 100-104.

⁴⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem 'i'l-cevâmi'*, 2/394.

nehyedilenlerin bilgisine sahip olmadan kulluk edilemeyeceği için⁴⁸ Sübkî tarafından *vâcibâtın ilki* olarak tavsif edilmiştir.⁴⁹ İnsanın, tasfiye-i kalbe ve tezkiye-i nefse yönelmesinin ön şartı, kendi fitratında galip olan duyguları bilmek ve kendini tanımaktır. Sûfilerin, sûfi ismiyle anılmalarının bir sebebi, tasfiye ve bunun neticesi olarak amel-i salihdir.⁵⁰ Dolayısıyla Zerkeşî'nin dikkat çektiği husus, sûfi diliyle *marifetü'n-nefse* işaret etmekte; *marifetü'n-nefs* ise sûfilerce konunun merkezini teşkil eden *marifetullahın* ön şartı telakki edilmektedir.⁵¹ Zerkeşî'nin bu açıklaması Sübkî'nin marifetten sonra nefis konusunu ele almasıyla uyum arz etmektedir. Ayrıca burada Sübkî'nin *marifetullahı* başta zikretmesi ile sûfi geleneğin *marifetü'n-nefsi marifetullahın* şartı olarak telakki etmeleri, şu cihetle kabil-i telif olabilmektedir: "*Marifetullahı* kesb için geldiğini bilmedikçe, *marifet-i nefis* hâsil edemez. Bu marifet ise muhakkak nefisini bilmekle kabildir."⁵² Özetle ifade edilecek olursa *yaratılış gayesinin marifetullah olduğunu bilmek, marifetü'n-nefs ve marifetullah* arasında bir kronolojik tertip söz konusudur. Marifetullah, sûfilere dinin emir ve nehiyelerine sarılmaya sevk edeceği için marifetü'n-nefs ile marifetullah arasında, birbirlerine müspet tesir eden ve sürekli devinen karşılıklı bir sebep sonuç ilişkisi vardır. İlk dönem sûfilerinden Seriyü's-Sekatî'nin (öl. 251/865) tasavvuf tanımında görülen, marifet-vera' ve zahir-batın uyumu⁵³ bu bağlamda mütalaa edilebilir.

Marifetullah denince akla gelen metafizikle, marifetullahın çıktısı kabul edilebilecek olan salih amel; tasavvufu çift yönlü tanımlayan muamele-müşahede, tahalluk-tahakkuk kavramlarını hatırlatarak tasavvufun zahirî ve bâtinî ilkelerini belirlemiştir. Bu ayrım şârihlerden Attâr'ın ifadelerinde belirmiş; tasavvufun metafizik tarafının ifade güçlüğü ve sadece zevk ehli tarafından bilineceği vurgulanmıştır.⁵⁴ Dolayısıyla bu ayrım ve ifadeler, şeriatın umumu bağlayıcılığı ile tarikatın tebliğ konusu olmayıp seçkin zümrelere mahsus

⁴⁸ Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'*, 2/430.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Celâleddin Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmi'* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2022), 2/470.

⁵⁰ Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'*, 2/430.

⁵¹ "Nefsini bilen Rabb'ini bilir" rivayeti için bk. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf Hindâvî (Kahire: Mektebetü'l-Misriyye, 2000), 2/312.

⁵² Osman Hulûsî Ateş, *Mektûbât-ı Hulûsî-i Dârende'vî* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016), 188.

⁵³ "Serî es-Sekatî, bu tanımla aslında o dönemde tasavvuf adına yapılan hatalara dikkat çekmekte ve olası yanlış anlamaların önüne geçmeyi istemektedir. Sûfinin mârifete ulaşmasının, onun haramları yapabilmesi gibi şeriatın temellerinden ayrılmasını gerektirmeyeceğini belirtmektedir. Ona göre sûfi, Allah'a kavuşur ama hiçbir zaman kitap ve sünnete aykırı olabilecek durumların düşüncelerin içinde yer almaz." Hamide Ulupınar, "Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Aralık 2014), 272.

⁵⁴ Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem'i'l-cevâmi'* 'ala şerhi Celâl el-Mahallî, 513.

tecrübeler yekûnu olduğunu zımnem ifade etmektedir. En muteber fıkıh tanımlarından olan İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) ait *معرفة النفس ما لها وما عليها* ifadesi, tasavvuf düşüncesindeki ilk adımı ihtiva etmektedir. Sadruşşerî'a göre bu tanım, zâhirî eylemleri kapsadığı gibi zühd, sabır ve namazdaki huşû gibi manevi nitelikteki tasavvufî içsel davranışları da kapsar.⁵⁵ Zira marifetullah gayesi için takip edilmesi gereken metot, "Nefsini bilen Rabb'ini bilir" ifadesiyle formüle edilmiştir. Paragraf başında nakledildiği üzere Zerkeşî'nin *ilahi marifet bilgisini, nefislerde gören* ifadesinin arka planında da bu sûfî düşünce yer alıyor olmalıdır. Dolayısıyla fıkıh, tasavvufun üzerine bina edildiği bir sağlam zemin olarak tasavvufun varlığına imkân tanıyan bir mesnet ve istikamet üzere sürdürülebilirliğine hizmet eden bir emniyet mekanizmasıdır.

Zâriyât Suresi 56. âyette yaratılış gayesi telakki edilen kulluk, Abdullah b. Abbas'a (lö. 68/687-88) isnad edilen yoruma⁵⁶ göre marifetullah gayesine mebnidir. Dinin zâhir ve bâtın taraflarını birleştiren bu yorumun Hz. Peygamber'in (s.a.v) "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve tevili öğret"⁵⁷ duasına mazhar olan Abdullah b. Abbas'tan sadır olması, önemlidir. Zira henüz ilimlerin teşekkül etmediği dönemde fıkıh, kelim ve tasavvufu kapsayan bir genişliğe sahiptir. İbn Abbas'ın yorumundan hareketle ifade edilmelidir ki ibadet vasıta, marifetullah gayedir. Bir diğer deyişle "... insanların yaratılış maksadı sadece zahiri ameller değildir. Belki zahir ameller marifete tabidir, maksat da bizzat marifettir. Çünkü ibadet zahir ve batını kapsamaktadır. Marifet ise bâtınî amellerdendir. Bundan dolayı bu teville ihtiyaç yoktur."⁵⁸

Yukarıda ifade edildiği gibi Sübkî, marifetullah konusunun hemen akabinde ذوالنفس الأبية ifadesiyle sahibini süfli işlerden alıkoyan ve ulvi işlere sevk eden bir nefisten⁵⁹ söz etmektedir. İlgili tavsif, nefs-i mülhime ile nefs-i mutmainne arasına konumlanmaktadır. Çünkü nefsin süfli işlerden geri durması ve ulvi işlere yönelmesi için öncelikle iyi ve kötüyü ayırt edecek bir *ilhama* ihtiyacı vardır. Bu bilginin yokluğu ya da bilginin fiile dönüşmemesi, marifetullahın engelidir. Özellikle bu hususta Zerkeşî, ideal kulluk için sadece nefsi tanımak

⁵⁵ İlgili tanım ve açıklamalar için bk. Abdullah b. Mes'ûd el-Mahbûbi Sadruşşerî'a, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/1617.

⁵⁶ Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 12.

⁵⁷ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zehir b. Nâsir en-Nâsir (Şam: Dâru Tavki'n-Necât, 2000), "İlim", 17.

⁵⁸ Nâsirüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâşî Ahrâr, *Risâleler*, çev. Fakirullah Yıldız (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 30.

⁵⁹ Bu mana metnin bağlamından çıktığı gibi Bennânî haşiyesinde de ebiyye kelimesinin mümteni'a / engelleyici şeklinde açıklandığı görülmektedir. bk. Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-cevâmi*, 2/430.

bilgisini yeterli görmemektedir. Bununla birlikte dünya ve ahiret bilgisine de sahip olmalıdır.⁶⁰ ذوالنفس الأبية ifadesine mukabil ذنبي النفس ise nefsinin telkinlerini, mücadele ve tezkiyeyi önemsemeyen nefis olarak tanımlanmıştır. Burada nefisle mücadele etmeyenlerin nihai kertede mürted olabileceklerine dair bir uyarı kaydedilmiştir.⁶¹ Bu çıkarım, fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkide alışlagelmişin dışında tasavvufu önceleyen bir ima içermektedir. Zira nefisle mücadele tasavvufun konusu iken, dinden çıkma inanç açısından kelamın ve hukukî neticeleri açısından fıkıhın konusudur. Şu hâlde tasavvuf, fıkıh dairesini koruyan daha geniş bir kalkan olarak tasavvur edilebilir.

Sübkî nefsi tanımak konusunun devamında tekrar Rabb'i tanıma bahsine döner. Bu sefer gündem ettiği şeyse Allah'ı tanımanın kuldaki pratik çıktılarıdır. Buna göre Rabb'ini tanıyan kimse, Allah ile kul arasındaki uzaklığı ve yakınlığı fark eder; içinde bulunduğu duruma göre havf veya recâ haline bürünür. Allah'ın emir ve yasaklarına riayet eder, Allah'ın sevgisini kazanır.⁶² Neticede Allah o kulunu, -tıpkı anne ve babanın küçük çocuklarının her hallerini gözetip, gerekli desteği sağlamaları gibi- her hal ve hareketinde yönetir⁶³ ve kendisine yöneltir. Kurb-i nevâfil hadisinde⁶⁴ belirtildiği gibi Allah kulunun işiten kulağı, gören gözü ve tutan eli olur; onu dost edinir, isteklerini yerine getirir ve korur. Sûfîlerin velayet konusunda sıklıkla kullandıkları bu hadis-i şerif, fıkıh ve tasavvuf ilişkisini amel cihetiyle konu edinen bir zemine sahiptir. Zira hadisin başlangıcı farzlarla Allah'a yaklaşmayı ifade ederken, devamı nafilerle Allah'a yaklaşmayı ve neticelerini ifade etmektedir. Şeriatın tarikata öncü olması gerektiği gibi farzlar da nafilere öncüdür. Zerkeşî'nin Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî'den (ö. 481/1089) naklettiği ifade ile "Tasavvuf yolunun âlimleri bidayet sahih olmadıkça nihayetin sahih olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir."⁶⁵ Zerkeşî'nin yaptığı arif tanımında da bidayet ve nihayet, muamele ve müşahedenin cemedildiği görülmektedir: "Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilen, hal ve muamelelerinde Allah'ı tasdik eden, kötü ahlak ve afetlerinden arınan, Allah'ın kapısında duruşunu ve kalbiyle itaatini devamlı kılan, tüm isteklerini Allah'tan alan, nefsinin güzel gösterdiği şeylerden uzak duran, Allah'tan başkasına çağırarak *havâtırla* kalbi dolmayan kişi arif diye; hali de tefrid diye isimlendirilir."

⁶⁰ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/395.

⁶¹ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*, 131; Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmi'*, 2/372.

⁶² Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*, 130.

⁶³ Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmi'*, 2/471.

⁶⁴ Buhârî, *Buhârî*, "Rikâk", 38.

⁶⁵ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/397.

Hadis-i şerifte ayrıca dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, Allah'a sığındığında velinin korunması / mahfuz olmasıdır. Şarihlerden yalnızca Attâr muhtasar bir şekilde bu hususa değinmiş; hadisteki *tevellâyı* hıfz ve sıyanet olarak açıklamıştır: "Allah'ın salih kulunu tevella etmesi",⁶⁶ rızasından uzaklaştıracak işlerde kulunu korumasıdır."⁶⁷

3.2. Havâtır ve Amel

Sübki *havâtır* kaynağına göre tasnif etmektedir. Bu yönüyle sûfilerle benzeşen müellif kaynağı itibarıyla sadece Rahmanî ve şeytanî olanı gündem etmekle sûfilerden farklılaşır. Zira bilindiği üzere sûfilerin geneline göre *havâtır* Rahman'dan, melekten, nefis ve şeytandan gelen düşünceleri ihtiva etmektedir. Konunun fıkıhla ilgili tarafı, *havâtır* olarak adlandırılan iç sesin kaynağını tespit etmek için kullanılması önerilen mihenktir. Sûfilerin de sıklıkla gerek hallerini kontrol etmek ve gerekse sûfi adlı kimselere itibar edip etmemek için kullandıkları bu mihenk şeriattır. Buna uygun olarak Sübki, özelde *havâtır* konusunda genelde ise tasavvufun tamamında, ilimle mukayyet olmayı istikametın ön şartı olarak değerlendirmektedir.⁶⁸

İnsana gelen *havâtır*, şeriat tarafından emredilmişse Rahmanî'dir ve ertelemeyen yapılmalıdır. Neyhedilen bir şeyse uzak durulmalıdır. Neyhedilen şey riya ve ucb gibi bâtinî haller ise ve bu haller kasıt olmaksızın insanın kalbine gelirse bir beis yoktur. Fakat kasten riya ve ucb gibi hallere giren kişinin istiğfar etmesi gerekir. İstiğfarın kabul edilip edilmeyeceğine dair şüphe, sâliki istiğfardan alıkoymamalıdır. Bu minvalde müellif Sübki, İbn Atâullah el-İskenderî'nin hikmetlerini hatırlatan şu sözü serdetmektedir: "İstiğfarımızın istiğfara ihtiyaç duyması, istiğfarı terk etmeyi gerektirmez."⁶⁹ Çünkü istiğfar emredilen işlerdendir ve dille yapılan istiğfar zamanla kalbe inecek ve gafletten arındıracaktır. Hakkını verememe düşüncesiyle istiğfarı terk etmek, ucb tehlikesiyle ameli terk etmek gibidir. Her ikisi de şeytanın hilelerindedir.

Bu bağlamda konu edilen diğer kavramlarsa *hadîsü'n-nefs* ve *hemm* şeklindedir. *Havâtır*ın bir çeşidi olarak anlaşılması muhtemel bu ifadeler, nefsin telkinlerini yapıp yapmama konusundaki tereddüt için kullanılmaktadır.⁷⁰ *Hadîsü'n-nefs* ve *hemm*, yukarıda

⁶⁶ el-A'râf 7/196.

⁶⁷ Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem 'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî*, 517.

⁶⁸ Sübki *Tabâkât*'ında tasavvufa girdikten sonra ilmi terk ettiği için şeytanın vesveselerine teslim olan, konunun metafizik kısmına dalıp fukahaya dil uzatan birinden bahsetmektedir. bk. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübki, *Tabâkâtü's-Şâfi 'iyyeti'l-kübrâ* (Cize: Hicri't-tibaa ve'n-neşr, 1992), 6/694.

⁶⁹ Sübki, *Cem 'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*, 131; Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem 'i'l-cevâmi'*, 2/472-473.

⁷⁰ Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem 'i'l-cevâmi'*, 2/473.

bahsedildiği gibi şeytandan gelen *havâtır*la aynıdır. Yani söyleme veya eyleme dönüşmediği takdirde her ikisi de affedilecektir.⁷¹ Zerkeşî'nin tasnifine göre *hemmin* bir sonrası *azm* olup bu kavram fiili yapma iradesini/kararlılığını ifade etmektedir. *Hemm*'in muâheze edilmesi şarih tarafından "İki müslüman birbirine kılıç çektiği zaman, öldüren de ölen de cehennemdedir." hadisine istinaden ashabın "Ölen niçin cehennemdedir?" sorusu ve Hz. Peygamber'in bu soruya verdiği "Çünkü o, arkadaşını öldürmek istiyordu"⁷² cevabıyla delillendirilmiştir.⁷³

Şarihe göre haset gibi kalp amellerinin muaheze edilmesi konusunda icma vardır.⁷⁴ Hırs da kalp amellerinden olup öldürme fiili hırs konusu olduğunda, cehenneme girmek söz konusu olmuştur. Meselenin tam da fıkıh-tasavvuf ilişkisine taalluk eden tarafı burasıdır. Zira hakkında fikhî bir hüküm tesis edilmemiş hukukî bir sonucu olmayan öldürme azmi, şâri' olan Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından cehenneme gitme sebebi olarak beyan edilmiştir. Şu hâlde *havâtır*ın kaynağını tespit etmek, niyetten azme, azimden fiile, fiilden hukukî neticeye giden sürecin bir parçası olarak anlaşılabilir. Ayrıca kalbin amelleri ile beden amelleri arasındaki sebep-sonuç ilişkisi⁷⁵ de tasavvuf ve fıkıh arasındaki eylem belirleyici unsur olarak mütalaa edilebilir. Zira kalbin amelleri, ancak beden amellerine bitiştiğinde, hadisteki örnek üzerinden ifade edilecek olursa öldürme niyeti, kılıcı ele alıp muhatabın üzerine yürüme fiiline dönüştüğünde muaheze edilmektedir. Öldürme eylemi gerçekleşmeden öldürme kastından ve fiilden vazgeçilse, bu vazgeçme işi hukukî bir sorumluluk doğurmamakla⁷⁶ birlikte sahibi tarafına hasene olarak kaydedilmektedir. Zerkeşî'nin Ubbâdî'den naklettiği üzere bu hususun naslardaki dayanağı hem yukarıda zikredilen hadis hem de "Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur."⁷⁷ âyetidir. Tasavvuf disiplini açısından ifade edilecek olursa gönlün buradaki sorumluluğu *hadîsü'n-nefs* veya *hemm* kabilinden düşüncelerin kaynağını tespit etmek, şeriatla tartmak ve

⁷¹ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûl'l-fıkıh*, 131.

⁷² Buhârî, "Îmân", 22.

⁷³ Zerkeşî ve Attâr'ın ittifak üzere belirttiklerine göre konuya talluk eden kavramlar hevâcis, *havâtır*, *hadîsü'n-nefs*, *hemm* ve *azm* şeklinde sıralanmaktadır. Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/405-406; Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî*, 520.

⁷⁴ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/406.

⁷⁵ Cürçânî, yaptığı tasavvuf tanımında insanın zahiri ile batını arasındaki karşılıklı etkileşime dikkat çekmektedir. Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürçânî, *Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), "Tasavvuf", 59.

⁷⁶ "Fâilin kendi irâdesiyle suç eylemini durdurması, eksik teşebbüs olarak adlandırılmaktadır. Eksik teşebbüste, fâilin başladığı icra hareketlerini kendi isteğiyle durdurması halinde ihtiyârî vazgeçme söz konusu olacağından kişi cezalandırılmaz." Adem Çiftçi, "İslam Ceza Hukukunda Suça Teşebbüsten Vazgeçme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 55-56.

⁷⁷ el-İsrâ 17/36.

durumuna göre azme, fiile dönüşüp dönüşmemesi bağlamında olsa gerektir. Fakat konu yine ilginç bir şekilde sûfilere *havâtır* konusundaki düşünceleri bağlamında fıkha dayanmaktadır. Zira sûfilere göre *havâtırın* kaynağını tefrik etmenin şartı haram ve helale dikkat etmektir.⁷⁸ Yani amelin fıkha dayanması ile *havâtırın* kaynağını tespit edebilmek arasında yine karşılıklı devinen ve fıkın öncülüğüne dayanan bir sebep sonuç ilişkisi söz konusudur.

Tam bu bağlamda insanın, günlük hayatta fıkha mı tasavvufa mı daha çok ihtiyaç duyacağı sorulmalıdır. Müellif Sübkî her ne kadar konunun neticeleri ile ilgilenirse de Serrâc et-Tûsî'nin *Lüma'* adlı eserinde belirttiği gibi şeriat ahkâmı ile alakalı karşılaşılan hususlar, ehline sorulup öğrenilebilecek şeylerdir. Fakat *havâtır*, kişinin tamamen öz murakabesi ile çözülebilecek ve her an ihtiyaç duyulan bir konudur.⁷⁹ "Tasavvuf, halleri murakabe etmek ve edeplere riayettir."⁸⁰ tanımı, tam olarak bu murakabe ve murakabenin çıktısı olan eylemler bağlamında konumlanmaktadır. Dolayısıyla tasavvufun fonksiyonu, fikhî hükümlere riayetsizliğe karşı bir ön almadır. Bu yönüyle tasavvuf, fıkın hizmetindedir. Bununla birlikte İmam Gazzâlî "İlim talebi kadın erkek her Müslüman'a farzdır"⁸¹ hadisinin şerhi mahiyetinde kişinin ancak kendisine farz olan ibadetleri eda edebilecek düzeyde fıkıh bilgisine sahip olması gerektiğini söyler.⁸² Bir başka ifadeyle sûfiler, "fıkhi meselelerin detaylarında kaybolmak yerine basit düzeydeki fıkıh bilgisiyle yetinip dikkatin ve gayretin nefis terbiyesi ve kalp imarı gibi konular üzerine yoğunlaştırılması gerektiğini savunmaktadırlar."⁸³ Buna uygun olarak ilmihal, yaygın anlamıyla temel ibadet esaslarını yapabilmek için gerekli olan bilgileri tarif eden eserdir.⁸⁴ İkinci anlamı ise ilm-i hâl terkinin anlam şemsiyesi altında yer alan hâl ilmidir. Hâl ilminden kastedilen şey; kişinin kendi manevi durumunu sürekli gözetmesi, yaratılışındaki somut ve soyut unsurları tanınması, davranışlarını belirleyen güdüleri bilmesi, Hakk ve halk ile olan münasebetlerinde kibir ve riya gibi nefsanî hastalıklardan kurtulup tevazu ve ihlas gibi manevi olgunluk özelliklerini

⁷⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "Havâtır", 200.

⁷⁹ Konu ile ilgili mütalaalar için bk. Tûsî, *el-Lüma'*, 32-33.

⁸⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 314.

⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnaûd (Kahire: Dâru'r-Risâle, 2009), "İlim", 81.

⁸² Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Cennete Doğru Âbidler Yolu [Minhâcü'l-Âbidîn]*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2011), 44-45.

⁸³ Çift, "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsuru: Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Tasavvufun Usûl-i Fıkıh, Kelam ve İslam Felsefesi ile Olan İlişkisi", 427.

⁸⁴ İlmihâl tanımı yapan ilk isimlerden birisi İmam Muhammed'dir. Ona göre ilmihal farzları yapabilmek için gerekli olan bilgilerdir. bk. Muhammed b. Hasan Şeybânî İmam Muhammed, *Kitâbu'l-Kesb* (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmî, 1997), 148-149.

kuşanmasıdır.⁸⁵ Neticede sûfîler temel ilmihal bilgisi kadar sürekli ihtiyaca istinaden ilm-i hâl bilgisini önemsemişlerdir.

Konunun tasavvuf ve fıkıh ilişkisini tesis eden ana kavram şeriattır. Zira insanın amele taalluk eden iç telkinlerine karşı tutumunu belirleyecek olan bilgi, içtihadı taalluk eden fikhî bilgidir. Ayrıca yasaklanan hususların işlenmesinin neticesi de hukukun belirlediği cezalardır. Konunun diğer tarafında ise marifetü'n-nefs ile ilişkilendirilebilecek olan bu husus, amelî tercihlerin dolayısıyla fikhî neticelerin belirleyicisi olmaktadır. İslâm hukukundaki “kazâî diyânî hüküm ayırımının temelinde vicdan muhasebesi yatmaktadır. Bu muhasebe belki de kalbî eylemlerin odağındaki tasavvufun ana gayesini teşkil etmektedir.”⁸⁶

Nefs-i emmâre sahibine itaat etmediğinde mücahede, kalbe gelen yasaklanmış fiil işlendiğinde tevbe,⁸⁷ yasaklanmış fiil terkedilemediğinde murakabe-i mevt ve bağışlanma ümidi kaybaldığında murakabe-i zat tavsiye edilmiştir.⁸⁸ Konunun fıkıh ve tasavvuf ilişkisini belirleyen kısmı tevbenin vacip oluşudur. Şarihlerden Zerkeşî, âlimlerin bu konudaki ittifakına değinirken sûfîlerin tevbenin öznesi olarak yasaklanmış amel dışındaki yaklaşımlarından birine de değinir. Buna göre bazı âlimler, gafletten de tevbe etmek gerektiğini söylemişlerdir.⁸⁹ Sübkî'ye göre tevbenin şartları pişmanlık, bağışlanma dileme, tevbeye sebep olan ameli işlememe azmi ve tevbeye sebep olan ameli telafi edebilecek ameller işlemektir.⁹⁰ Tevbenin kabul şartlarında bir farklılık göze çarpmazken tevbe edilecek hususlar konusunda sûfîler daha geniş düşünmektedirler. Buna göre Hucvirî (öl. 465/1072 [?]) de günahattan sevaba dönmek, sevaptan asvaba dönmek ve son kertede muhabbetin gönle yerleşmesiyle insanın kendinden tümüyle Allah'a dönmesi;⁹¹ tevbenin üç boyutu olarak anlatılmaktadır. Yûsuf Hemedânî (öl. 535/1140) de “Beden, kalp, ruh ve sırrın işlediği günahlardan dolayı tevbe etmek gerekir.”⁹² sözüyle günah kavramının anlam dağarcığını genişletmiştir.

⁸⁵ Hamit Demir, *Nebevî Vârisler [İmam Gazzâlî]* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 61.

⁸⁶ Kılıç - Bağcıvan, “Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Çerçevesinde Kerâmetin İslam Hukuku Açısından Değeri”, 104.

⁸⁷ Konunun hukuka taalluk eden tarafında “Tazir suç ve cezalarında ise gerekli görüldüğü takdirde suçlunun pişmanlığı dikkate alınarak ceza uygulanmayabilir.” tespiti nakledilmelidir. Konuyla ilgili mütalaa için bk. Yaşar Yiğit, “İslâm Ceza Hukukunda Af ve Pişmanlığın (Tevbe) Cezalara Etkisi”, *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (2001), 74.

⁸⁸ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*, 131-132.

⁸⁹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/409.

⁹⁰ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*, 132.

⁹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. Mahmûd Ahmed Mâdî Ebu'l-Ğarâim (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007), 328-329.

⁹² Muhammed Emin Riyâhî, “Önsöz”, *Rütbetü'l-Hayat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 18.

3.3. Kesb ve Tevekkül

Bu başlıkta fiillerin *yaratıcısı* ve *kâsibi* gibi kelama da taalluk eden konular ele alınmıştır. Özetle ifade etmek gerekirse her olan, Allah'ın kudret ve iradesi ile gerçekleşmektedir. Kulun kesbinin yaratıcısı da Allah'tır. İnsanların kesb ve tevekkülü tercih etmedeki farklılıkları, özelde kesb ve tevekkül, genelde ise fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkiyi inceleme konusu yapmaktadır. Kesb ve tevekkül bağlamında insanlar üçlü tasnife tabi tutulmaktadır: Kesbe tevessül etmeyip tevekkülü tercih edenler, kesbe tevessül edip tevekkülü unutanlar ve içinde bulunduğu duruma göre davrananlar.⁹³ Bunlardan ilki olgusal olarak muhal veya nadirattandır, ikincisi insanların ekserini kapsamaktadır. Üçüncüsü ise marifetü'n-nefse ve öz denetim yetisine sahip bir gruba mahsustur. Bu özelliklere sahip kimseler hangi durumda hangi tercihin daha efdal olduğunu tespit edebilecek ve tercihlerini ona göre yönlendirebilecek kimselerdir.

Zerkeşî'ye göre rızık bulamadığında öfkelenmiyor ve kimseden bir şey beklemiyorsa kul için tevekkül hayırlıdır. İlk tasavvuf tanımı kabul edilen⁹⁴ Ma'rûf-i Kerhî'ye (öl. 200/815-16 [?]) ait "Tasavvuf, insanların ellerindeki şeylerden ümit kesmektir." ifadesi,⁹⁵ ihtiyacını sadece Allah'a arz eden bir tevekkül düzeyine işaret etmektedir. Kişi geçimi için insanlardan bir şey bekliyorsa kesb etmesi hayırlıdır. ⁹⁶ Bütün bu mütalaaları doğuran fikrin arka planında kesb ve tevekkülü birbirinin zıddı olarak gören yaklaşım yatmaktadır. Fakat tıpkı makalenin ana fikri olan *fıkıh ve tasavvuf birbirinin mütemmimidir* yargısı gibi kesb ve tevekkül arasında da tamamlayıcılıktan söz edilebilir. Kesb edip Allah'a tevekkül edenler, Peygamber Efendimiz'in "Deveni bağla ve tevekkül et" ifadesine uygun hareket etmiş olacaktırlar. Nakledilen hadisin kesb ve tevekkül ilişkisi bağlamındaki veciz tercümelerinden biri *Tevekkül deveni sıkı bağlayıp da Hakk'a bağlanmak*⁹⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Bu söz, ipi sıkıca bağlamakla beraber ipten çok Allah'a güvenmeyi salık vermektedir. Cüneyd-i Bağdadî'nin (öl. 297/909) tamamlayıcı ifadesiyle tevekkül, kesb veya kesbi terk etmekle ilgili

---

⁹³ Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*, 132.

⁹⁴ Reynold Alleyne Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 389.

⁹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 313.

⁹⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem 'i'l-cevâmi'*, 2/423.

⁹⁷ Ateş, *Mektûbât*, 112.

değildir. Bilakis her durumda Allah'ın vadine güvenmek ve kalbin sükûn bulmasıdır.⁹⁸ Allah'ın rezzâk olduğuna dair itminan, kişiyi sebeplere yapışmaktan alıkoymamalıdır.⁹⁹

Sonuç

Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı fıkıh usulü eserinde tasavvuf konulu bir hatimeye yer vermesinden hareketle kaleme alınan bu makalede ulaşılan neticeler maddeler halinde ifade edilecek olursa:

1. Tâceddîn es-Sübkî, babasının İbn Atâullah el-İskenderî'ye bağlı olmasından ve mensubu olduğu mezhebin kurucusu; İmam Şâfiî'nin tasavvuf konusundaki müspet ve yapıcı tavrından dolayı, sûfî geleneğe yakındır. *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserinde, sebebini açıklamaksızın ilham, ihsan, marifetullah, havâtır, tevbe, kesb ve tevekkül konularını ele almakla benzerlerinden farklılaşan bir orjinallik örneği sergilemiştir. Kanaatimizce Sübkî, tasavvuf ilminin geleneğin kurucu ilkeleri üzerinde devamlılığını sağlamak, sahih tasavvufu tarif ve terviç etmek hedefinde olmuştur.

2. Havâtır; masum/korunmuş olmadığı için Sübkî, ilhamla elde edilen bilgiye güvenilirlik ve hüccet olmak bakımından menfi yaklaşmaktadır. Ona göre -sûfilerin ekserisinin de düşündüğü gibi- ilhamla elde edilen bilgi objektif ve umumu bağlayıcı değildir. İnsana gelen iç seslerin / havâtırın kaynağını tespit etmek, tasavvuf ehlince önemli görüldüğü gibi müellif Sübkî de bu hususa dikkat çekmiştir. Zira bu tespit niyetten azme, azimden fiile, fiilden hukukî neticeye giden sürecin parçasıdır. Sûfilere göre havâtırın kaynağını bilmenin şartı haram ve helale dikkat etmektir. Yani amelin fıkhı dayanması ile havâtırın kaynağını tespit edebilmek arasında yine karşılıklı devinen ve fıkhın öncülüğüne dayanan bir sebep sonuç ilişkisi söz konusudur.

3. Sûfilerin tasavvufa kaynaklık eden Cibril hadisindeki ihsan kavramını sadece ibadetlere hasretmemeleri, Allah'ı görüyormuşçasına kulluk fikrini ve mütemadiyen işlevsel olması hedeflenen öz denetimi doğurmuştur. Bütün bu kazanımlar, neticeleri bakımından suç teşkil edebilecek amelleri veya muâmelata ilişkin amellerdeki olası nizâ unsurlarını aza indirmekle İslam hukukunun ve hukukçuların yükünü hafifletebilecek bir potansiyele sahiptir. Muhaşşîlerden Attâr, ihsan kavramını bu bağlamda yorumlamakta; şârih Zerkeşî ise Cibril hadisinde ihsan kavramının en son zikredilmesine dikkat çekerek fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkinin tamamlayıcı keyfiyetine dair imalarda bulunmaktadır.

⁹⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*, 2/424.

⁹⁹ İmam Muhammed, *Kitâbu'l-Kesb*, 93.

4. Tasavvuf da fıkıh gibi saliklerini iki cihan saadetine ulaştırma gayesindedir. Bu gaye ilim ve amelle gerçekleşecek olup konunun bilgi tarafı daha çok fıkıhla, amel ve amelin doğurduğu hal tarafı ise daha çok tasavvufla ilgilidir. İmam A'zam'ın fıkıh tanımında geçen marifet ifadesi; Sübkî'ye göre vacibâtın ilki şeklinde tavsif edilen marifetullah terkibiyle; sûfilere göre ise manevi tecrübenin ilk adımı kabul edilen marifetü'n-nefs terkibiyle kullanılmaktadır. Bu ikisi arasında birbirini destekleyen karşılıklı, müspet bir sebep sonuç ilişkisi vardır. Daha açık ifade ile kendini bilmek, Rabb'ini tanımayı; Rabb'ini tanımak ise kendini bilmeyi mümkün kılmaktadır.

5. Sûfiler temel ilmihal bilgisi kadar sürekli ihtiyaca istinaden ilm-i hâl bilgisini önemsemişlerdir. Günlük hayatta sûfilerin konu edindiği kalp halleri, fıkıhın konu edindiği ibadet hükümlerinden daha fazla yer tuttuğu için, insanların tasavvufa daha çok ihtiyaç duyacakları iddia edilmiştir. Gazzâlî'nin gerekli gördüğü *tevhid, amelleri eda edebilecek kadar fıkıh ve hâl ilminin birlikteliği*, günlük hayatta fıkıh mı yoksa tasavvufa mı daha çok ihtiyaç duyulacağına dair sorunun cevabı mahiyetinde bir ara formdur.

6. Sübkî'ye göre tevbe vaciptir. Sûfiler de bu konuda aynı görüştedirler fakat tevbenin nesnesi konusunda daha geniş düşünmektedirler. Bir başka ifade ile sûfiler, fıkıh ilminin günah olarak değerlendirmedeği bazı hususlardan da tevbe etmeyi gerekli görmüşlerdir.

7. Tevekkül ve kesb arasındaki ilişki, hangisinin ne zaman gerekli olduğu; Sübkî ve şârih Zerkeşî'ye göre fıkıh bilgisi ışığındaki muhakemeye, şahsın manevî durumuna ve tercihlerin neticelerine göre belirlenmelidir. Fakat kesb ve tevekkül birbirinin zıddı olmadığı gibi ipi bağlamak Allah'a bağlanmayı; Allah'a bağlanmak ipi bağlamayı gereksiz kılmamaktadır. Kesb ve tevekkül, fıkıh ve tasavvuf gibi birbirinin mütemmimidir.

Kaynakça / References

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf Hindâvî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Mısriyye, 2000.
- Ağbal, Davut. *İbn Arabî'de İşârî Tefsir*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Ahmed Zerrûk, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Kavâidü't-Tasavvuf Tasavvufun Esasları*. çev. Muhammet Uysal. İstanbul: Endülüs Kitap, 2011.
- Ahrâr, Nâsırüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâfî. *Risâleler*. çev. Fakirullah Yıldız. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Ateş, Osman Hulûsî. *Mektûbât-ı Hulûsî-i Dârendevî*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Attâr, Hasen b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiyetü'l-Attâr 'ala Cem 'i'l-cevâmi' 'ala şerhi Celâl el-Mahallî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Avcı, Aykut. *Fıkhî İhtilaflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı (Şa'rânî Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Aybakan, Bilal. "Takıyyüddin Sübkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 05 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/subki-takıyyüddin?ysclid=lkxvqs985u354994032>
- Aydın, Mustafa Şeref. *Tasavvuf Fıkh İlişkisi -İbadetlerle İlgili Âyetler Özelinde-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Başer, Hacı Bayram. "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslam İlmi Olarak Tasavvuf ya da Fıkh-ı Bâtın". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010).
- Bennânî, Abdurrahman b. Câdullah. *Hâşiyetü'l-Bennânî 'ala şerhi Celâl el-Mahallî 'ala metni'l-Cevâmi'*. 2 Cilt. Dâru'l-Fıkr, 1982.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zehîr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Şam: Dâru Tavki'n-Necât, 2000.
- Can, Ebru. *Sufi Nefes ve Murakabenin Beyne Olan Etkilerinin Kantitatif Eeg İle Araştırılması*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto, 6. Basım, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Çift, Salih. "İslam Düşüncesinin Kurucu unsuru: Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Tasavvufun Usûl-i Fıkh, Kelam ve İslam Felsefesi ile Olan İlişkisi". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl- VI*. İstanbul, 2016.
- Çiftçi, Adem. "İslam Ceza Hukukunda Suça Teşebbüsten Vazgeçme". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 33-62.
- Demir, Hamit. "İşârî Tefsirlerden Tasavvufî Âdâb Kuralları İstinbât Etmenin İmkânına Dair Bir Değerlendirme: -el-Bahru'l-medîd Örneği-". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25/50 (Ekim 2022).
- Demir, Hamit. *Nebevî Vârisler [İmam Gazzâlî]*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Döner, Nuran - Topçu, Yalçın. "Mahmûd Kefevî'nin 'Ketâibu A'lâmi'l Ahyâr'ında Tasavvuf-Fıkh İlişkisi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (Haziran 2019), 135-156.
- Dursun, Akif. *Tasavvuf Fıkh İlişkisi*. İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2021.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Dîvân*. ed. Abdurrahmân Mustâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2005.
- Ergül, Adem. "Öz Denetimi Güçlendirici Bir Vasıta Olarak Kur'an'da Şehâdet, Ru'yet, Basîret ve Murâkabe". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 36/36 (2021), 1-28.

- Erten, Mevlüt. "Kur'an'da İnsan Yetiştirme Düzeni Olarak Murâkabe". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014).
- Firûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *et-Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *Cennete Doğru Âbidler Yolu [Minhâcü'l-Âbidîn]*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand, 14. Basım, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *İlâhî Saadet Mizânü'l-Amel*. çev. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Hâlid-i Bağdâdî, Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn. *Risâle-i Hâlidîyye ve Rabîta Risâlesi*. çev. İsmailağa Telif Heyeti. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2017.
- Hucvirî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb*. thk. Mahmûd Ahmed Mâdî Ebu'l-Ğarâim. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007.
- İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî. *el-Bahru'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ömer Ahmed er-Râvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Şuayb Arnaûd. Kahire: Dâru'r-Risâle, 2009.
- İmam Muhammed, Muhammed b. Hasan Şeybânî. *Kitâbu'l-Kesb*. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-islâmî, 1997.
- İmam Rabbânî, Ahmed Faruk Serhendî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Orhan Ençakar. 2 Cilt. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2015.
- İnançer, Ömer Tuğrul. *Muhabbet Peygamberi: Hz. Muhammed (sav)*. İstanbul: Sufi Kitap, 6. Basım, 2012.
- Kılıç, Halil - Bağçivan, Muhammet. "Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Çerçevesinde Kerâmetin İslam Hukuku Açısından Değeri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 98-120.
- Köksal, İsmail. "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/2 (1999), 82-104.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1973.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâleddin. *el-Bedrü't-ţâli' fî halli Cem'i'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2022.
- Nicholson, Reynold Alleyne. *Tasavvufun Menşei Problemi*. çev. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Poyraz, Abdurrahman. "Bir Kâidenin Serencamı: İctihad İle İctihad Nakzolunmaz". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Temmuz 2023), 525-558. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8074856>
- Riyâhî, Muhammed Emin. "Önsöz". *Rütbetü'l-Hayat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2008.
- Sadruşşerî'a, Abdullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî. *et-Tavzîh şerhu't-Tenkih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed . Abdilcebbar. *Kavâti'u'l-edille fî usûli'l-fıkh*. 5 Cilt. Mektebetü't-Tevbe, 1998.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2022.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Mu'îdü'n-ni'am ve Mübîdü'n-nikam*. Beyrut: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfe, 1982.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. Cize: Hicri't-tibaa ve'n-neşr, 1992.
- Taşdemir, Sümeyye Bayır. "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelam, Tasavvuf ve İslam Felsefesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (Ağustos 2018), 526-529.
- Telkenaroğlu, Merter Rahmi. *İctihadda İsbet ve Hata Meselesi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. Dahhâk et-. *Sünen-i Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalim Mahmud. Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîs, 1960.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet*. İstanbul: Sufi Kitap, 2. Basım, 2017.
- Ulupınar, Hamide. "Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Aralık 2014), 255-289. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254725>
- Yaşar, Mehmet Aziz. *Tâcüddîn es-Sübkî ve Usûlcülüğü*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Yaşar, Mehmet Aziz. "Tâcüddîn es-Sübkî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri". *Mukaddime* 9/1 (2018), 77-100. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.344608>
- Yılmaz, Fetullah - Çatak, Adem. "Gaye Bakımından Fıkıh ve Tasavvufun Karşılaştırılması". *Sufiyye* 11 (Aralık 2021). <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1015842>
- Yiğit, Yaşar. "İslâm Ceza Hukukunda Af ve Pişmanlığın (Tevbe) Cezalara Etkisi". *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (2001), 61-74.
- Zerkeşî, Bedreddin. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.